

Knecht van de duivel, dienaar van God. Zelfdiagnose en rituelen van een schizofreen

Els van Dongen

In dit artikel worden aan de hand van een casus van een schizofrene man de constructie en effecten van een zelfdiagnose getoond.¹ Culturele kaders spelen in etiologie en diagnose een belangrijke rol. Zij bezitten een motivationele kracht die ertoe leidt dat iemand bepaalde rituelen bedenkt die kunnen helpen in het verlangde helingsproces. Deze rituelen impliceren bovendien een ruimte waarin anderen een plaats kunnen vinden, zodat het helingsproces versterkt kan worden.

In het dossier van Christiaan staat de diagnose: "regressieve psychose met autistische trekken." Christiaan zegt zelf: "Je kunt me als knettergek zien." Deze twee citaten zeggen elk iets anders. De indruk die soms in de traditionele psychiatrie ontstaat, is dat een zelfdiagnose op zijn minst van ondergeschikt belang is in het helingsproces van patiënten met ernstige psychische aandoeningen. In dit artikel analyseer ik een zelfdiagnose van een chronisch schizofrene man. Ik zal laten zien hoe de diagnose tot stand komt, welke betekenis ze voor de man heeft en welke handelingen ze tot gevolg heeft. Daarbij zal ik aangeven welke waarde zo'n diagnose en de handelingen kunnen hebben.

Strikt genomen bestaat het stellen van een diagnose uit het geven van een naam aan een ziekte op grond van een aantal symptomen, die vanuit specialistische kennis worden herkend als behorend bij de ziekte. Schizofrenie bijvoorbeeld wordt gediagnostiseerd door middel van psycho-pathologische kennis. Een groot aantal symptomen, onder andere wanen, hallucinaties en gebrek aan realiteitstoetsing, zijn vastgelegd in een classificatiesysteem (DSM-III-R). In het diagnostiseerproces spelen de verklaringen van patiënten een rol, maar deze worden vrijwel onmiddellijk getransformeerd naar een psychiatrisch idioom. Welke naam de patiënt aan zijn ziekte heeft gegeven, is van minder belang. Het gaat om een individuele stoornis met erfelijke, neurologische, psychische en familiale aspecten.²

Een zelfdiagnose gaat anders in het werk. Culturele kaders staan duidelijker op de voorgrond:

Ordinary definitions of mental disorders are informed by cultural understandings about personal, social and supernatural worlds (White 1984: 85).

Een zelfdiagnose is niet gebonden aan a priori omschrijvingen van symptomen van een bepaalde ziekte, maar aan definities van aspecten van de context waarin iemand leeft. Ze kan daarom worden opgevat als een sociaal en cultureel proces (Gaines 1979: 382).

Zelfdiagnose is tevens een culturele 'doos' waarin iemand zijn ervaringen stopt om het belang en de ernst van het probleem aan anderen duidelijk te maken. De constructie ervan is een onderneming, waarin symptomen en problematische ervaringen met een bepaald doel met elkaar in verband worden gebracht. Dit doel is de actie die de patiënt wil en kan ondernemen om te genezen. Zelfdiagnose impliceert niet alleen een verklaringsmodel, maar ook actie door de patiënt zelf.

In het hele proces van zelfdiagnose en de daarop volgende actie zijn momenten te vinden die de kiem in zich dragen tot bijvoorbeeld herstel van chronische psychosen, of tenminste tot een rustiger bestaan, indien ze worden onderkend en beschermd.³

In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de constructie van een zelfdiagnose en de betekenis ervan voor een zevenendertigjarige, schizofrene man. Vervolgens zal ik beschrijven en analyseren hoe de man acties onderneemt om zijn leven draaglijker te maken. Ik zal tevens trachten aan te tonen hoe bepaalde acties een progressief karakter hebben.⁴

Woorden voor gekte

Al bijna twintig jaar lijdt Christiaan aan zich steeds herhalende overheersing en aanvallen van de duivel. De eerste aanval vond plaats toen hij negentien was, kort voor het eindexamen van het atheneum.

Christiaan komt uit een gezin van zes kinderen. Zijn vader – inmiddels overleden – was een autoritaire man, maar volgens Christiaan “strikt rechtvaardig.” Moeder trad op als bemiddelaarster tussen kinderen en vader bij conflicten. In het gezin was Christiaan een zwijgzame jongen, die bij de eerste tekenen van een gezinsconflict de fiets pakte en wegreed om “alles te vergeten.” Hij is intelligent en volgde zonder veel moeite de lessen tot er problemen met een leraar ontstonden. Deze problemen waren zo ernstig dat het leek of de man “zijn penis had afgepakt.”

Nu, zoveel jaren later, woont Christiaan op een afdeling voor intensieve begeleiding in een psychiatrisch ziekenhuis. Hij is in de straten van het ziekenterrein en het nabij gelegen dorp een bekend figuur, die met zijn handen diep in de zakken elke stap nadrukkelijk doet. Zijn lichte, bijna doorschijnend blauwe ogen lijken dingen te zien die gewone stervelingen niet kunnen waarnemen. Zijn Botticelli-gezicht heeft een zekere weerloze zachtheid, maar wordt vaak plotseling verduisterd als de duivel in hem te keer gaat. Wat is er gebeurd toen hij negentien was? Christiaan:

Nou, met mijn tien jaar zat ik op school tot mijn twintig ... van school af ... en daarna bleek heel de wereld veranderd te zijn ... heel de wereld was veranderd ... in zoverre dat ik hartstikke gek werd. Hoe dat kwam? ... Ja, dat heeft iets met het seksuele te maken, dat kan niet anders, of ... ja, het seksuele heeft ermee te maken en de kwade macht heeft ermee te maken. Heel de wereld was veranderd. Alle auto's die gingen in mijn gezichtsveld rijden, nou nog steeds. En dan die toestanden van ze zeggen precies mijn gedachten na. Jij bent gek, je moet naar het Hooghuis, dat zeggen ze

allemaal als ik door de binnenstad loop. Toen de wereld veranderd was, ging ik veel reizen met de trein. Eens kijken of het in andere steden ook zo was als in B. ... Het is overall precies hetzelfde. Ik hoefde maar uit de trein te stappen en er stond een auto... Ja, de duivel heeft de wereld veroverd. De wereld is hartstikke gek ja. Dat komt omdat ze allemaal een tik van de molen hebben gehad. Dat heeft de duivel gedaan... Ik hoor stemmen die allemaal hetzelfde zeggen. Van God misschien of misschien wel de kwade macht. Ik denk toch van God. Die zegt: Pleeg jij zelfmoord? Dat kan niet, jij kan geen zelfmoord plegen ... dus moet ik in leven blijven. Jij bent Christus, je bent de verlosser, zei Hij toen. Dat is best mogelijk, alleen ja Christus weet alles en ik weet niet alles. Geen Christus... Ik mag geen contact met mensen. Ze praten tegen me, maar ze zeggen niks dat in mijn straatje past. ... Ze zeggen in plaats van goeie dingen, hè, zeggen ze gewoon steeds dingen wat mij betreft: dit is niet goed. Echt goeie dingen zeggen ze niet... Ik vind mezelf heel gek. Omdat mijn denken niet goed is en ik moet terug naar het verleden denken en ... er klopt ook iets niet met mijn gevoelens, want toen ik negentien jaar oud was ... toen was alles okay ... dus moet ik terug naar mijn negentien... zo moet ik me ook voelen, in zo'n situatie ... want ... hier in dit huis hè wil ik niet ... nou dat wil ik best wel ... er speelt nog veel meer mee ... daarom doe ik het ook niet... Toen zat ik nog op de middelbare school, ik zat in het eindexamenjaar ... en ... ik, ik was verliefd geworden ... Nee, dat is niet overgegaan, nee. Nou, ik voel er niks meer voor, hoor, dat kan allemaal terugkomen... Wat ik heb opgedaan, kan ik me niks meer van herinneren ... soms komt het wel eens beetje bij beetje terug ... Het wil steeds terugkomen, maar iets in me houdt het tegen... Ik heb R. op haar ogen geslagen, de pick-up kapotgemaakt. Ik kreeg de opdracht, ik kon er niks meer aan doen, ik kon het niet meer tegenhouden. Hou je in, hou je in, maar de duivel zei: Je moet ze pakken...De duivel zegt dat ik mensen moet kwetsen... Het is heerlijk als je samen bent met God. Dat voel je wel in je hoofd ... Dat wil ik juist, zoiets wil ik ... dat gaat steeds niet door. Als ik nou boven ben, boven dus, als ik bij God ben, in de cultuur van God de Vader, dan komt er wel een stoorder aan en die verstoort het ... terwijl ik eigenlijk boven hoor.

Het bovenstaande is een compilatie van een gesprek met Christiaan ongeveer vijf jaar geleden. Hij was toen elf jaar opgenomen in het ziekenhuis. Volgens begeleiders die hem vanaf het begin van de opname kennen, is in deze jaren het verhaal weinig veranderd.

Christiaan reduceert zijn verhaal tot korte zinnen, maar elk woord impliceert een heleboel andere woorden. De stiltes tussen de woorden en de zinnen doen de luisteraar evenveel als de woorden zelf. Ze zijn indrukwekkend en geven aan dat de woorden die nog gesproken worden de strijd met andere woorden hebben overleefd. Ze moeten dus wel zeer waardevol voor Christiaan zijn.

Zijn diagnose luidt: "Ik vind mezelf heel gek." "Gek" is "iets niet goed in mijn hoofd en met mijn gevoelens." Hierdoor negeert Christiaan in zekere zin zijn geschiedenis en de 'realiteit' van zijn ziekte. Zijn diagnose kan worden gelezen als een poging om een nieuwe tekst te bedenken zonder rekening te hoeven houden met de bredere context: de problemen in het gezin, het hebben van een ziekte, de problemen met een leraar op school, en dergelijke. Hij stelt zijn diagnose op de volgende wijze: de duivel heeft de wereld veroverd, dus de wereld is veranderd, dus ik werd gek. Gek zijn houdt in: het denken en de gevoelens zijn niet goed, het verleden kan niet terugkomen, de duivel zegt dat ik mensen moet kwetsen, er zijn stemmen die steeds hetzelfde zeggen. Door middel van vergelijkingen tussen vroeger en nu komt de diagnose tot stand: toen ik negentien was, was alles okay – nu ben ik gek; als er vroeger problemen waren, was ik ze zo vergeten – nu komt alles steeds terug; de wereld was normaal – nu is de wereld anders; vroeger kon hij verliefd zijn – nu slaat hij op de vlucht voor "vrouwvolk" zoals hij zelf aangeeft.

Over het algemeen worden lekenbeoordelingen van geestesziekte gemaakt op basis van abnormaal gedrag en sociaal (dis)functioneren. Bij Christiaan is dit in het begin enigszins anders. In eerste instantie is het niet zijn eigen abnormaal functioneren dat een 'cue' (Locker 1981: 52) vormt voor zijn zelf-diagnose, maar het abnormaal functioneren van de wereld, dat wordt betekend door auto's die plotseling optrekken, speciaal om hem te "pesten." Christiaan gaat zwerven. Hij reist met de trein naar andere steden om te ontdekken dat het "overal hetzelfde" is. De duivel heeft werkelijk heel de wereld veroverd. De diagnose hangt af van de lokatie van de oorzaak: binnen in hem of daarbuiten. Christiaan heeft de keuze tussen "de wereld is veranderd" en "ik ben gek." Uiteindelijk blijkt het een onmogelijke keuze te zijn. Als Christiaan de eerste mogelijkheid had gekozen, dan had dat zijn opname in een psychiatrisch ziekenhuis niet verklaard. Als hij enkel de tweede mogelijkheid had genoemd, dan was hij als honderden anderen geweest.

De diagnose is niet alleen gebaseerd op tekens en symptomen, maar ontstaat in een proces waarin andere kennis wordt gebruikt. Het is culturele kennis. Ik kom hier later uitgebreid op terug.

Christiaan wordt beheerst door de duivel of de kwade macht. Deze maakt hem tot een agressor, die zowel medeciënten als staf van de afdeling angst inboezemt. Hij voert opdrachten van de duivel tegen zijn wil uit. Hij slaat anderen, heeft voortdurend plannen om zichzelf te doden. God houdt hem in dit laatste tegen. Hij lijkt overgeleverd te zijn aan twee meesters, God en de duivel, zonder daar zelf ook maar iets tegen in te kunnen brengen.

Vijf jaar later vertelt Christiaan opnieuw:⁵

Je kunt me als normaal zien, maar je kunt me ook als knettergek zien. Dat is precies hetzelfde... Ik zie me als knettergek... Ik heb verteld dat ik last heb van beelden, van de mensen, dat hoort helemaal niet in mijn gedachten. Ik denk iets heel anders... De duivel heeft verschillende gedaanten. Soms is het een monster, soms een spook, soms een mens. Hij geeft mij verkeerde gedachten en werkt op mijn agressie. Toen ik hem voor de eerste keer zag, wist ik niet wat me overkwam. Dat was erg angstig. Ik was heel bang. Ik zie zo van alles. Afshuwelijke gezichten. Maar daar raak je gewend aan... Da's gewoon een kwestie van wennen. Het helpt niet als ik tegen hem zeg: Ga weg, want hij gaat niet weg. Maar God is sterker. Als ik naar de spoorlijn kijk, dan denk ik: Daar moet ik maar onder gaan liggen. Maar ik doe het niet. Misschien is het God wel die me tegenhoudt. Ik kan geen zelfmoord plegen... Ik voel me niet meer zo bedreigd. Nou, ik hoor wel een beetje van de duivel, maar die geeft niemand de schuld. Wat er gebeurd is, daar kan geen mens wat aan doen... God regeert nog. ... Die op de afdeling zitten te praten en dat slaat allemaal op mij... Ik word van alle kanten gepest op de afdeling. Net alsof er iets door mijn ziel heengaait. Ik vind dat ik mijn ziel wel moet kunnen redden... Ik moet terugkeren naar een bepaalde situatie, een bepaald probleem. Ik zit met dezelfde gedachte en met dezelfde bezigheid, dus moet ik helemaal terug naar het verleden... Ik moet naar mijn jeugd terug, toen ik negentien was. Toen waren mijn gedachten normaal, toen zag ik de dingen normaal. Nu ben ik gek. Maar hoe ik ook denk, het lukt me niet. Wat ik heb meegemaakt... Ik zat aan tafel wat te schrijven, vlak na mijn eindexamen en toen kwam ik buiten en de wereld was opeens veranderd. En... daarna werd ik knettergek. Ik ging overal zwerven, ik ging naar Rotterdam, ik ging naar Amsterdam, maar overal kwam ik dezelfde wereld tegen, net als in B. Daar ben ik knettergek van geworden. Overal was alles anders... het waren allemaal dingen die druisten recht tegen mijn principes in. Er reden allemaal auto's en die reden zo hard. En dan reden ze weer langzamer, gingen ze speciaal optrekken als ik langs kwam... Ik zie de mensen zeggen dat ik gek ben... Die dingen allemaal... Het leek net of heel de wereld tegen me was... Ik voelde me bedreigd. Het was iets in mijn hoofd ook. Het ligt

aan mijn ademhaling... Mijn verstand is niet goed, er is een stuk van uitgewist. Of mijn geheugen is niet goed. Ik ben niet normaal. Ik denk veel, maar ik kan niet zeggen wat ik denk.

Dit verhaal toont, naast verschillen die met name effecten hebben op actie van Christiaan (tweede paragraaf), frappante overeenkomsten met dat van vijf jaar geleden. Etiologie en diagnose zijn nagenoeg hetzelfde. Men kan stellen dat beide de tekst vormen die door Christiaan wordt geleefd. Die tekst wordt vormgegeven door God en de duivel, met name door de laatste.

Het kwaad wordt op een complexe wijze gepersonifieerd.⁶ De duivel is een monster in verschillende gedaanten, vormen en kleuren. Hij wordt enkel door Christiaan gezien. Het is een personificatie van metafysisch kwaad; de tegenpool van God. Mensen op straat en op de afdeling zijn een personificatie van de tweede orde en van sociale aard. Zij spreken kwaad over hem, noemen hem gek en verhinderen zijn contacten met God en zijn genezing. Ze doen dat op verschillende manieren. Ze praten door elkaar, geven hem commando's en laten hem boodschappen doen in het dorp. Ze vallen hem lastig en kijken hem op straat raar aan. Ze trekken met auto's hard op om hem te pesten, vallen hem lastig op zijn kamer. Zo gauw ze te dicht bij hem komen veranderen ze in duivels. Als dit gebeurt, geeft de duivel van de eerste orde hem de opdracht aan te vallen. Een soortgelijke personificatie wordt gevormd door verpleegkundigen en behandelaren. Zij zijn weliswaar handlangers van de metafysische duivel, maar Christiaan heeft ze nodig en valt ze daarom niet aan, als er tenminste voldoende afstand wordt bewaard. Die afstand heeft Christiaan nodig om zijn ziel te kunnen redden. Belangrijk is dat de duivel voor Christiaan niet alleen de personificatie van het kwaad is, maar hem ook een ervaring biedt die op een andere manier niet kan worden verkregen. De duivel geeft de mogelijkheid voor ontlading van woede en frustraties die worden opgedaan in sociale contacten. Net zoals Faustus de onmiddellijke bevrediging met Helena verkiest boven zijn eigen zieleheil, zo lijkt Christiaan de opdrachten van de duivel te moeten accepteren om zijn spanningen te ontladen in een aanval. Om zijn ziel te redden moet hij echter naar buiten en zijn leven in eenzaamheid doorbrengen (ik mag geen contact). Hoewel deze eenzaamheid volgens hem tot inzicht leidt, is ze soms zo ondraaglijk dat hij het gezelschap van medepatiënten zoekt, wetende dat dit hem weer buiten zichzelf zal brengen.

De diagnose is geenszins een vast label. Soms wordt zij betekend door metafysische factoren (de duivel zegt...), dan weer door sociale (ze zeggen dat ik gek ben), en af en toe door psychische factoren (mijn denken is niet goed, mijn verstand...). Men kan daarom stellen dat zelfdiagnose een gemotiveerde handeling is. Ik zal dit uitwerken.

De basis van de diagnose 'ik ben gek' wordt gevormd door Christiaans motivatie om zijn gekte als gevolg van de overwinning van de duivel op God op te vatten. Daarmee manipuleert hij de diagnose. Het zou voor hem uiterst moeilijk en kwellend zijn volledig te accepteren dat hij verantwoordelijk zou kunnen zijn voor zijn gekte en vooral voor zijn agressie. Zijn 'principes' zijn anders. Agressie past eigenlijk niet bij hem; hij ziet zichzelf als iemand die het kwaad uit de wereld kan helpen.⁷ Hij heeft zichzelf bijvoorbeeld nooit schizofreen of psychotisch genoemd. Na zo'n lange periode in het ziekenhuis kent hij wel de term 'psychotisch': "Iemand die psychotisch

is, is zenuwachtig en die slaat zo op je in. Elke agressieveling die springt allemaal onder de trein..." In zekere zin een zelfbeschrijving, maar hij ontkent ooit psychotisch te zijn geweest: "Ik ben nog nooit psychotisch geweest... Zo ben ik nooit geweest... Ik kan volgens mij helemaal niet psychotisch worden... als ik zo naar mijn wetten kijk."

De oorzaak van zijn gekte wordt beschreven in termen van relaties met een aantal elementen uit de cultuur en zijn zelf. De diagnose wordt dus gesteld binnen een bepaald kader (Holland & Quinn 1987: 22-3) dat de cultuur biedt. Dit kader wordt duidelijk uit de beelden die Christiaan in zijn verhaal gebruikt. Het zijn beelden uit de volkscultuur, die hem in staat stellen zijn ziekte te verzoenen met de culturele orde. Zijn verhaal bevat elementen uit de (katholieke, Brabantse) volksreligie: de duivel en God, goed en kwaad, het gezag (de meester) en de gezagsgetrouwe (dienaar, knecht). Christiaan kan over God en de duivel spreken en deze laatste zelfs beschrijven als een groen monster, want wie in zijn geboortestreek kent niet de (groene) duivel met de horens, de hoeven en de staart. Hij kan over het kwaad van de auto's vertellen, want anderen spreken daar in verband met milieu-overlast ook over. Hij kan zeggen dat hij gek is, want anderen zeggen dat ook. Hij *ziet* mensen zeggen dat hij gek is en daarin heeft hij gelijk. Als men met Christiaan door de straten loopt, kan men observeren hoe de mensen naar hem kijken en over hem fluisteren. De noties en formuleringen zijn dus voor zijn omgeving evocatief en niet onbekend.

Zijn verhaal is bovendien 'cultureel', omdat het karakteristiek is voor vele waanzinnigen in onze samenleving. Het verschil met de normale wereld is dat die relaties en noties over goed en kwaad, God en de duivel, meester en knecht een bedreiging vormen voor het morele comfort van Christiaan en zijn lotgenoten.

In de diagnose en etiologie is sprake van een overdeterminering van morele categorieën. Hieraan zijn twee motivatiesystemen gekoppeld die met culturele kaders te maken hebben. Ten eerste de persoonlijke winst en ten tweede de sociale winst (D'Andrade 1984: 98). In het culturele betekenisstelsel over goed en kwaad zou voor Christiaan deze winst kunnen betekenen dat het de persoonlijke behoefte aan waardering en erkenning bevredigt (persoonlijke winst) en dat hij het goede onderschrijft en laat zien (sociale winst). Dit is slechts gedeeltelijk zo. Anderen waarderen hem,⁸ maar vrezen hem tegelijkertijd.

De eerder besproken manipulatie van de diagnose levert hem een zekere persoonlijke winst op. Maar er is ook sprake van het tegendeel. Het kwaad heeft tenminste drie betekenissen. Ten eerste een morele betekenis, omdat het kwaad ontstaat door zijn schuld. Hij kan geen weerstand bieden aan de stem van de duivel en dat is kwellend. Ten tweede een fysieke betekenis door de destructieve en agressieve handelingen die hij in opdracht van de duivel verricht. Ten derde een metafysische betekenis: door de strijd tegen de duivel ontstaat een inniger relatie met het goddelijke. Het goddelijke is echter ambivalent. God wordt door Christiaan geëerd en gevreesd. "Bij God zijn dat is heerlijk, dat voel je in je hoofd." God voorkomt dat Christiaan zelfmoord pleegt. God doet echter ook iets verschrikkelijks. Hij lacht Christiaan in zekere zin uit door de moed die hij nodig heeft om zelfmoord te plegen te kleineren en door hem te vertellen dat hij Christus is die de wereld zal redden,

terwijl Christiaan heel goed weet dat hij dat niet kan. Hij wordt zo tot zondebok die de ongerechtigheden van de cultuur op zich dient te nemen (Lev. 16:21-22), maar dat eigenlijk niet kan. Angst voor de duivel, vrees voor God, conflicten tussen goed en kwaad zijn in extremis aanwezig (Girard 1990: 168). Hij kan niet anders dan het dragen, omdat God hem verbiedt dit leven te beëindigen. De twijfel aan zichzelf en de angst worden aangewakkerd door een culturele morele code die van mensen perfectie vraagt. Degenen die daarin falen, worden 'onteerd'. Christiaans strijd tegen het kwaad illustreert een probleem van kritiek op de eigen cultuur: als hij zich van het kwaad zou weten te bevrijden, dan zou hij moeten voldoen aan de onmogelijke eis om altijd goed te zijn. Het is dus verklaarbaar dat Christiaan zegt dat hij de controle over zichzelf verliest door de duivel. Want zijn uitingen van agressiviteit vallen buiten de cultureel gesanctioneerde gedragingen van gekte en daardoor buiten zijn zelfbegrip (Riessman 1992: 246). De cultuur duidt gekte immers aan als kwetsbaarheid, zieligheid en afwijking, maar duldt geen agressor.

De zelfdiagnose impliceert echter ook hoop: "Ik moet terug naar het verleden." Die hoop wordt voortdurend de kop ingedrukt door een intimiderende culturele moraal. Op het eerste gezicht is dan het resultaat dat de reflectie op zichzelf en het leven vastzit tussen de spanningsvelden van goed en kwaad. In de volgende paragraaf kan men echter lezen dat dit niet helemaal het geval is.

Een tekst om te leven

Met zijn verhaal heeft Christiaan een tekst om te leven gecreëerd. De culturele kaders van goed en kwaad zijn als het ware het zelfbegrip van Christiaan geworden. Daarmee portretteert hij zichzelf als een morele actor.

De zelfdiagnose en kaders hebben een "motivational force of selfunderstanding" (Quinn 1992: 91). Dat wil zeggen: ze hebben een directieve kracht en nodigen dus uit tot handelen. Christiaan heeft als zovelen in zijn omgeving geleerd goed te zijn en het kwade te vermijden. Dit structureert het doel van de man. Dit doel is, zoals Christiaan zelf aangeeft, terug naar het verleden toen alles "okay" was. De sleutel voor de toekomst ligt in het verleden. En dus moet het verleden worden herontdekt. Maar de culturele kaders zijn ook barrières. Christiaan is namelijk afgesneden van het verleden, omdat zijn "terugdenken" voortdurend door tussenkomst van de duivel wordt verstoord. Hij moet dus tegen deze barrières ingaan en ze transformeren om enige vooruitgang te boeken.

Toen ik Christiaan pas leerde kennen, portretteerde hij zich niet alleen als een morele actor, maar tevens als een weerloze mens tegenover de duivel. Hij onderging ervaringen die hem door anderen werden opgelegd: "Er overkomt me iets en dat ben ik niet." De verandering van een rustige, teruggetrokken man naar de agressor werd hem door de duivel ingefluisterd; de omgekeerde verandering was eveneens passief. Medicijnen deden dit werk. De rituelen die hij in zijn strijd tegen het kwaad bedacht, worden dan gekenmerkt door dezelfde passiviteit. Hij zat uren bij de ingang van het ziekenhuis naar de wereld te kijken in de hoop dat deze zou veranderen. In de huiskamer van de afdeling kon hij lange tijd voor zich uitkijken zonder een woord

te zeggen. Hij deed wat hem door medepatiënten werd opgedragen in een poging goed te zijn, maar ervoer dit als een duivelse verstoring in zijn pogingen terug te denken naar het verleden. Hij trok zich terug op zijn kamer of ging buiten wandelen om "zijn ziel te redden." Men kan stellen dat deze rituelen regressief zijn, "fully dominated by the archaic motivations of childhood" (Obeyesekere 1991: 12). Het hele systeem van rituelen wordt gekenmerkt door een voortdurende herhaling en een obsessief karakter, zoals Obeyesekere (1991) die beschrijft in zijn casus over Abdin.⁹ Hoewel bepaalde aspecten van het verhaal van Christiaan hiermee overeenkomen, wordt het systeem van Christiaan toch gekenmerkt door een zekere progressie. De overeenkomst tussen Abdin en Christiaan is gelegen in de herhaling en de obsessie voor bepaalde rituele handelingen die bij Christiaan voortkomen uit voortdurende overheersing en verstoring door de duivel. Maar, anders dan bij Abdin, zijn de rituelen van Christiaan er op gericht de duivel onder controle te houden, zodat hij terug naar het verleden kan denken om daar de sleutel voor zijn toekomst te zoeken. De dynamiek van regressie en progressie (Obeyesekere 1991: 21) speelt zich dus niet op hetzelfde niveau af.

In de loop van de jaren dat ik Christiaan bleef ontmoeten, veranderde het beeld van een passief slachtoffer in een beeld van een actiever mens. Dankzij inspanningen van zijn behandelaren verbeterden zijn leefcondities. Hij kan naar buiten wanneer hij wil, hij heeft een slot op zijn kamerdeur, zodat anderen hem niet langer kunnen storen, zijn leefwijze wordt geaccepteerd. Deze condities hebben ertoe bijgedragen dat hij zijn inspanningen niet zozeer meer hoeft te richten op de strijd tegen de duivels van alle orden, maar meer op bepaalde rituelen die hem helpen de duivel de baas te blijven.

Etiologie en zelfdiagnose worden in het laatste verhaal van Christiaan niet direct beschreven als een sociaal drama. Toch vertoont de kern van het verhaal enige overeenkomsten met het sociale drama van Turner, zoals De Boeck (dit nummer) het beschrijft. In Christiaans gekte zijn dezelfde vier fasen te onderscheiden: een vrij plotselinge breuk met de wereld aan het einde van zijn schooltijd, crises die uiteindelijk leiden tot een definitieve opname in het ziekenhuis, pogingen om het conflict in zichzelf op te lossen en – wie weet – een oplossing. Het is in dit artikel niet de bedoeling deze fasen uitgebreid te bespreken.

Interessant is de derde fase, waarin De Boeck in het geval van de Luunda in Zaïre de divinatie situeert. Deze fase laat enige overeenkomst zien met de ontwikkeling van een bepaald ritueel van Christiaan, dat een uitweg vormt voor de overheersing van de duivel. Christiaan heeft het volgende bedacht: als hij wordt lastig gevallen door de duivel en onvoldoende macht erover heeft, belt hij zijn behandelaar op en zegt "Out of control." Zijn behandelaar hoeft dan niets anders te zeggen dan "Duiwel!" Christiaan antwoordt vervolgens "Ja, ik zie hem" of "ik heb hem" en hangt op. De waarde van dit ritueel is tweeledig. Op de eerste plaats kan het een mogelijkheid scheppen om de barrière van de duivel te transformeren naar een mogelijkheid om ongestoord "naar het verleden te kunnen terugdenken." Dit is echter onzeker. De geschiedenis lijkt zich voornamelijk voortdurend te herhalen. Het ritueel werkt blijkbaar zo goed, dat men heeft afgesproken dat Christiaan het ook met verpleegkundigen

op de afdeling uitvoert. Het resultaat is niet van blijvende aard en of Christiaan erin slaagt terug te gaan naar het verleden, is onzeker.

Op de tweede plaats ligt de waarde van dit zelfbedachte ritueel, evenals bij de Luunda, in het doen. Het ritueel is erop gericht een hernieuwde relatie tot stand te brengen, zowel met de duivel als met de staf van het ziekenhuis. Christiaan schept door dit telefoonritueel een experimentele situatie, waarin hij nieuwe manieren van handelen uitprobeert. Deze situatie geeft hem ruimte, die door Devisch & De Boeck (1989: 45) wordt aangeduid als "potentiële ruimte." Weliswaar is het een ruimte op de grens van normaliteit en abnormaliteit, maar zij roept op tot 'communitas': zijn behandelaar en de verpleegkundigen, die zich door de duidelijke grenzen die Christiaan aan zijn persoonlijke ruimte stelt, betrekkelijk hulpeloos voelen, kunnen de grens overgaan door dit ritueel. Door erkenning en aanvaarding van het telefoonritueel ontstaat bij Christiaan een nieuwe innerlijke situatie, die progressie impliceert.

Dat laatste is ook het geval bij een ander ritueel dat Christiaan recentelijk heeft bedacht. In dit ritueel bedenkt hij poppen, die een exacte kopie zijn van medepatiënten. De beelden van de poppen roept hij op als hij buiten loopt:

Het zijn mensen die ik ken...Die praten dan tegen mij en drinken koffie met mij. Weet je, ik heb geen vrienden, ik ben eenzaam en altijd alleen en dan zijn die poppen mijn gezelschap. Ze lopen met me mee of we zitten samen. Ik zie ze echt voor me.

Tegen zijn behandelaar vertelt hij daarover:

Nou, ik heb ze liever weg.. Ja, als je nou helemaal zo alleen bent als ik, ik heb geen vrienden of zo, dan ... je ziet poppen voor je van mensen en je ziet ze bewegen in gedachten. Da's gezelschap. Zo kun je het ook zien. Maar het is wel abnormaal dat ze er zijn.

Evenals in het telefoonritueel is hier een nieuwe innerlijke situatie ontstaan. Tot voort kort is Christiaan zijn medepatiënten voortdurend uit de weg gegaan, omdat ze duivels "van de tweede orde" vormden. Nu ontstaan er sociale relaties, weliswaar imaginair, maar een dergelijke ritueel geeft anderen de mogelijkheid de ruimte die erdoor ontstaat te benutten. Zowel het telefoon- als het poppenritueel vormen een teken van een potentiële progressie. Dat Christiaan hierover spreekt kan deze indruk slechts versterken.

Deze veranderingen houden voor Christiaan een nieuwe weg naar de toekomst in. Hij zegt daar het volgende over:

Ja, ik heb het idee dat het goed gaat. Ik denk dat er elke dag een beetje ... stukje voor stukje bij komt, iets positiefs. Dat merk ik aan mijn ademhaling en aan mijn hele toestand. Dat ik me niet zo veel erger en zo.

Als Christiaan ontdekt welke middelen hij heeft om de duivel de baas te kunnen, wordt zijn zelfdiagnose evenwichtiger: "Ik voel me niet meer zo bedreigd." Hij wordt actiever. Zelfmoord staat minder prominent op de voorgrond en zijn agressieve uitvallen zijn afgenomen. Dit houdt echter niet in dat hij niet meer geconfronteerd wordt met zijn gekte en de duivel. Min of meer in contrast met de hierboven beschreven rituelen staan die rituelen die Christiaan in eenzaamheid uitvoert. Hij heeft in de afgelopen vijf jaren bijvoorbeeld een eigen leefritme ontwikkeld. Dit

houdt in dat hij vierentwintig uur 'op' is en vierentwintig uur naar bed gaat. Hoewel deze leefwijze door de staf van het ziekenhuis wordt geaccepteerd en serieus genomen, heeft ze tevens problematische aspecten op sociaal vlak, zoals het maken van afspraken of het afleggen van bezoeken door zijn moeder. Een ander ritueel voert Christiaan buiten uit. Terwijl hij loopt, stampt hij met zijn voeten de duivel de grond in. Deze magische handeling is voor de staf niet onbekend. Voor anderen is het enkel een min of meer geaccepteerde manier waarop hij loopt, maar 'vreemden' kijken ervan op. Dit laatste kan weer een bevestiging van een van Christiaans stellingen inhouden: "Ik zie de mensen zeggen dat ik gek ben."

Deze laatste soort rituelen stonden enige jaren geleden bij Christiaan op de voorgrond; zij werkten slechts vervreemdend, met name voor anderen. Thans zijn daar rituelen bijgekomen die dankzij de 'potentiële ruimte' die ze bieden hoopvol kunnen stemmen en een aanzet vormen voor een zekere heling. Ik zou deze paragraaf dan ook willen besluiten met Christiaans woorden van hoop:

God regeert nog. Dat kun je volgens mij alleen in een psychiatrisch ziekenhuis vinden. Hij is wel rechtvaardig. Volgens mij is de duivel wel de baas, maar in het instituut heeft God altijd geleefd. Er wordt nog steeds gewerkt. Dat vind ik wel goed ja.

Tot slot

Een zelfdiagnose lijkt in eerste instantie een individuele aangelegenheid te zijn, waarbij op een zeer persoonlijk niveau betekenissen aan de ziekte worden verleend. Deze betekenissen kunnen, naar men aanneemt, enkel tot stand komen in directe relatie tot het leven van de patiënt en zijn sterk gerelateerd aan individuele motieven (Obeyesekere 1990: 24). Toch is een zelfdiagnose niet louter een individuele aangelegenheid, ook al bevindt deze zich op of waarschijnlijk over de grens van normaliteit en abnormaliteit en valt ze daardoor moeilijk te delen met anderen.

In de diagnose en etiologie spelen culturele kaders een belangrijke rol. Zij hebben een motivationele kracht. Het belang hiervan is natuurlijk in de eerste plaats voor de patiënt, die in staat wordt gesteld zijn verhaal te vertellen zonder directe aansluiting bij zijn persoonlijke geschiedenis te hoeven aangeven. De diagnose kan een tactiek en een doel inhouden, zoals bijvoorbeeld in de casus is beschreven.

Maar de diagnose raakt ook anderen, omdat zij een tekst is waarnaar wordt geleefd. Zij raakt anderen door de handelingen die ze tot gevolg heeft. Christiaan slaagt er bijvoorbeeld in, mede dankzij bepaalde condities die anderen voor hem hebben gecreëerd, zijn strijd tegen de duivel zo te transformeren in bepaalde rituelen dat deze voor anderen – zijn behandelaar en de verpleegkundigen – acceptabel wordt. Dit is niet alleen gunstig voor het helingsproces, zoals hij zich dat voorstelt, maar tevens voor eventuele aansluitende actie van de zijde van hulpverleners, omdat het een zekere progressie impliceert en een ruimte schept waarin sprake kan zijn van gezamenlijkheid. Het probleem is echter hoe deze ruimte kan worden gebruikt. Men zou kunnen denken dat er nieuwe betekenissen zijn ontstaan door deze rituelen, op basis waarvan men een rationeel begeleidingsplan zou kunnen maken. Naar mijn mening is dit niet het geval. Op grond van de geschiedenis van de patiënt mag men

aannemen dat de diagnose steeds opnieuw zal worden bijgesteld en nieuwe rituelen zullen worden bedacht.

Het belang van de kennis van de zelfdiagnose en de ontstane ruimte als gevolg van de actie naar aanleiding van die diagnose is gelegen in de mogelijkheid een nauwe relatie met schizofrene patiënten op te bouwen, waarin de momenten van toenadering en initiatief door de patiënten worden herkend en uitgewerkt. Het 'doen' staat dan op de voorgrond. Dit vereist een ongedwongen communicatie die nauw moet aansluiten bij de tekst van de patiënten en het nauwgezet volgen van mogelijke continuïteit in de momenten.

Noten.

De auteur is antropoloog en als onderzoeker in opleiding werkzaam aan de Universiteit van Utrecht, vakgroep Culturele Antropologie. Zij heeft onderzoek gedaan in een psychiatrisch instituut en heeft onlangs haar proefschrift over psychotische mensen voltooid.

1. Dit onderzoek kwam tot stand met steun van de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
2. Over de oorzaken van schizofrenie bestaat geen duidelijke algemene verklaring of theorie.
3. Podvoll spreekt in dit verband van "eilanden van helderheid" (1992: 21), waarmee hij de momenten bedoelt waarop zich in een psychose natuurlijk herstel voordoet.
4. In de zin van verbetering van de situatie van de patiënt. Over de oorzaken van schizofrenie bestaat geen duidelijke algemene verklaring of theorie.
5. Het verhaal is een compilatie van drie gesprekken: een met zijn behandelaar, een met de persoonlijk begeleider op de afdeling en een gesprek met de antropoloog.
6. Onder personificatie wordt hier verstaan: "the attribution to creatures of qualities that appear to resemble at least in part those of the people themselves in interaction with each other" (Parkin 1981: 18).
7. Persoonlijke communicatie met begeleiders van de patiënt. Hij zal bijvoorbeeld nooit weigeren geld aan andere patiënten te geven of boodschappen voor hen te doen. Door geen 'nee' te zeggen bevrijdt hij, volgens eigen zeggen, een stuk van de wereld.
8. Zijn behandelaar is bijvoorbeeld zeer bij zijn wel en wee betrokken. Verpleegkundigen spreken over Christiaan met een zekere sympathie.
9. Obeyesekere geeft een analyse van de lotgevallen van Abdin, een moslim exstatisch. De symbolen en rituelen die deze man gebruikt gaan gemakkelijk over in symptomen. Dit houdt volgens Obeyesekere in dat de gebruikte symbolen worden overgedetermineerd door motieven en ondergedetermineerd door betekenissen. Abdin overstijgt zijn motieven niet en het syndroom waar hij aan lijdt wordt niet getransformeerd in bijvoorbeeld een spirituele ervaring.

Literatuur

D'Andrade, R.

1984 Cultural meaning systems. In: R. Shweder & R. LeVine (eds.) *Cultural theory: essays on mind, self, and emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 88-119.

De Boeck, F.

1992 Divinatie en diagnostiek: Luunda divinatie en 'social drama'. Dit nummer.

- Devisch, R. & F. De Boeck
 1989 Arts en patiënt: naar een holografische relatie. *Medische Antropologie* 1: 34-49.
- Gaines, A.
 1979 Definitions and diagnosis. *Culture, Medicine & Psychiatry* 3: 381-418.
- Girard, G.
 1990 *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was*. Kampen: Kok Agora. (Oorspronkelijk 1978).
- Holland, D. & N. Quinn (eds.)
 1987 *Cultural models in language and thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Locker, D.
 1981 *Symptoms and illness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obeyesekere, G.
 1990 *The work of culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parkin, D. (ed.)
 1985 *The anthropology of evil*. Oxford: Basil Blackwell.
- Podvoll, E.M.
 1992 *De verlokkingen van de waanzin*. Cothen: Servire.
- Quinn, N.
 1992 The motivational force of self-understanding: evidence from wives' inner conflicts. In: R. D'Andrade & C. Strauss (eds.) *Human motives and cultural models*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 90-127.
- Riessman, C.
 1992 Making sense of marital violence: one woman's narrative. In: E. Rosenwald & R. Ochberg (eds.) *Storied lives. The cultural politics of self-understanding*, New Haven/London: Yale University Press, pp. 231-50.
- White, G.M.
 1984 Cultural knowledge of 'mental disorder'. In: A. Marsella & G. White (eds.) *Cultural conceptions of mental health and therapy*, Dordrecht: Reidel Publishers, pp. 3-39.